

*Чем более точна наука, тем больше можно
из нее извлечь точных предсказаний.*

А. Франс

Экономика предприятия и управление производством

ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ ПІДПРИЄМСТВА

УДК 316.334.2:658

Дороніна М.С.

Багато вчених, що працювали і працюють у сфері економічних наук, дотримуються думки, що об'єктивність результатів досліджень значною мірою обумовлюється якістю вихідних позицій дослідника, принципами, яких він дотримується на етапі постановки проблеми та визначення шляхів пошуку істини. Це пов'язано з тим, що сучасна економічна наука змушена мати справу з предметами, які все більше ускладнюються, вимагають об'єднання технологій різних наукових дисциплін. Навіть високе мистецтво і інтуїція вченого не завжди допомагають йому відразу впевнено та однозначно визначитися з методами і моделями, необхідними для вивчення закономірностей функціонування та розвитку предметної області. Практика науки показує, що за цих умов надзвичайно цінні поради може надати філософія, однією з функцій якої якраз і є обґрунтування правил та засобів визначення змісту проблеми, шляхів пізнання істини, глибинної сутності явищ і процесів.

Сучасне промислове підприємство можна вивчати і як складну економічну систему, що існує у відтворювальних процесах капіталу, і як

соціальну організацію (групу людей, що спільно діють для досягнення певної мети), і як кібернетичну систему, яка забезпечує поєднання та координацію спільної діяльності людей для створення багатства. Кожний аспект підприємства в сучасному його дослідженні практично вимагає підходу, який визначає предмет як дію, функціонування, розвиток, тобто процес. Методологічні підходи до вивчення кожного такого процесу більш-менш визначені. Але для підприємства як цілісного поєднання системи економічних, соціальних та управлінських процесів ще не створені ні методологія наукового дослідження, ні методологія практичного управління функціонуванням та розвитком. Посилення динамічності й вірогідності середовища, в якому існує та розвивається підприємство, вимагає розвитку таких якостей його системи управління, як гнучкість, адаптивність, здатність протистояти кризовим явищам. Тому предметом теоретичного дослідження сучасного підприємства в першу чергу повинні стати способи пізнання його соціальних та економічних процесів, що формуються та розвиваються під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх чинників. Розуміння чинників, умов та закономірностей соціальних і економічних процесів підприємства дозволить побудувати адекватну теорію та систему управління ними. Глибина і об'єктивність теоретичних знань, як відомо, забезпечується і їх загальністю та абстрактністю, і зв'язком з філософськими знаннями та ідеями, здатністю визначити внутрішні протиріччя, джерела розвитку предметної області. Знання, що відповідають цим вимогам, дозволяють розробити якісні методики кон-

кретного впливу на предметну область науки [6, с. 152 – 154].

При розбудові нової методології дослідження соціально-економічних процесів підприємства необхідно орієнтуватися на використання як направленої дедукції, тобто конкретизації теоретичних знань в управлінні підприємством, так і направленої індукції — узагальнення емпіричних знань щодо функціонування та розвитку сучасного підприємства, визначення обмежень існуючих наукових підходів до його вивчення. Цей процес у будь-якому випадку неминуче вимагає використання положень філософії як науки про загальні закони розвитку природи, суспільства та мислення, як форми суспільного знання, як вчення про загальні принципи буття та пізнання відносин між людиною і світом. Значення філософії для науковця полягає в тому, що вона формує його світогляд, який характеризує життєві позиції людини, її переконання, ідеали, принципи пізнання та діяльності, ціннісні орієнтири. Він практично є узагальненим відображенням світу в свідомості дослідника, виконує певну регулятивно-творчу роль, виступаючи методологією побудови ним загальної уяви про світ, шляхів його пізнання. Управління підприємством, як і кожна конкретна наука, з необхідністю орієнтується на певний світогляд ученого, ідеї якого визначають сутність та зміст відповідних теоретичних концепцій пізнання та перетворення економічних, соціальних процесів і процесів управління. Світогляд — це не тільки зміст, але й спосіб усвідомлення дійсності. Відповідальність дослідника за визначення свого світогляду обумовлюється тим, що один і той же матеріал науки можна узагальнити на основі різних філософських поглядів, отже, на різних образах світу. Об'єктивність образу світу, яким необхідно користуватися при дослідженні процесів, що відбуваються на сучасному підприємстві, залежить не тільки від глибини та повноти знань у сфері економіки й менеджменту. Необхідно, щоб і філософські знання, які будуть використовуватися для обґрунтування й вибору інструментів, засобів пізнання закономірностей існування та розвитку сучасного підприємства були на сучасному рівні науковості.

Таким чином, можна сказати, що об'єктивність побудови наукової теорії управління соціально-економічними процесами підприємства значною мірою залежить від філософських ідей, які будуть обрані для визначення образу світу, на основі якого передбачається вирішувати методологічні проблеми вказаної теорії. Не кожен учений свідомо контролює власний образ світу. Звичайно ж, на рівні підсвідомості, він користується ним при формулюванні гіпотез, принципів, закономірностей науки. Але, на погляд автора, якщо образ світу буде чітко визначений ученим наперед, це створить передумову стрункої логічної послідовності формулювання етапів, принципів дослідження і прискорить отримання кінцевого результату — теорії в її системній концентрації знань про природу і закони функціонування та розвитку предметної області науки.

Щоб визначитися з власним образом світу, необхідно мати уяву про зміст цієї категорії. В загальному випадку під образом світу розуміють синтез знань людей про природу та соціальні реальності. Його можна розглядати і як підсумок розвитку знань, і як передумову для розвитку певної області конкретних наукових дисциплін. Ще можна сказати, що образ світу — це ланка в пізнанні, що поєднує філософію і теорію науки [9, с. 407].

Вихідним матеріалом для побудови наукового образу світу обираються дані певної науки, які узагальнюються у відповідності до філософського світогляду дослідника. Проблема визначення наукового образу світу є досить актуальною для вітчизняних учених, що працюють як у сфері суспільних наук у цілому, так і в галузі економічних наук зокрема. Так, наприклад, зростання впливу соціальних параметрів економічної діяльності на її результати викликає, на думку автора, необхідність врахування при визначенні образу світу принципів та положень нового напрямку філософії — *соціальної філософії*. Для побудови нових методологічних засад управління підприємствами необхідно визначити головні для цього процесу поняття, відобразити їх зв'язок з філософськими категоріями та законами і на цій основі створити спочатку як гіпотезу новий образ світу, а коли

використання його дасть позитивні результати, ввести його в теорію.

Обґрунтування методологічних засад нової теорії конкретної науки можна здійснювати на основі двох видів гіпотез. Перший вид орієнтується на існуючий образ світу, і в цьому випадку гіпотези лише доповнюють його зміст. Другий — пов'язаний з формуванням принципово нових елементів образу світу, що народжується. Докорінна зміна умов бізнес-діяльності в Україні вимагає, за переконанням автора, створення образу світу для дослідження функціонування та розвитку підприємств на основі другого виду гіпотез.

Проблема ця нелегка, адже філософи попереджають: "Сучасний науковий образ світу динамічний та суперечливий. У ньому більше запитань, ніж відповідей. Він дивує, лякає, заводять в тупик, шокує. Але нічого не поробиш. Пошукам розуму немає меж, і в найближчі роки ми, можливо, будемо здивовані новими відкриттями та новими ідеями" [10, с. 254]. Незважаючи на такі серйозні застереження, ці ж вчені обґрунтовують актуальність пошуку нового образу світу для суспільних наук. За їх думкою (і з нею можна погодитися), складна соціально-економічна система може стабільно функціонувати лише при постійному відтворенні такого змісту свідомості, який був би адекватним змісту цієї системи. Тобто ефективна трансформація суспільства забезпечується не тільки формуванням нових економічних, виробничих та інших зв'язків, але й змістом свідомості людей, образу світу, яким повинні користуватися вчені в наукових дослідженнях суспільних процесів [10, с. 185].

При визначенні власного образу світу кожний учений орієнтується на певні вихідні положення. Перше полягає в тому, що філософські образи світу, незважаючи на свою різноманітність, будуються навколо однієї з моделей відносин "світ – людина" чи "людина – світ". Перша модель характеризує так звану об'єктивістську концепцію, віддаючи пріоритет світу. Згідно з нею вважається, що світ об'єктивний і не залежить від бажань людини та її поглядів. Друга модель орієнтована на безліч індивідуальних "світів" людей і визнає

загальний світ як результат активності кожного. Узагальнення тенденцій розвитку економічної теорії показує, що за об'єктивістською концепцією в основу побудови світу можна було б поставити модель "багатство – економічний агент", а за суб'єктивістською – "економічний агент – багатство". Але поглиблений аналіз проблем, що з'явилися останнім часом в економічній теорії, показує, що настав час синтезу різних підходів та ідей, а тому при розбудові образу світу для дослідження соціально-економічних процесів сучасного підприємства істину слід шукати в створенні діалектичного ланцюжка "багатство – економічний агент – багатство"... Це не суперечить і поглядам філософів, які вважають, що світ необхідно сприймати як сплав суб'єктивного та об'єктивного, того, що залежить від нас, і того, що від нас не залежить. Причому ця складна діалектика кожного разу повинна розглядатися філософією на новому рівні накопичених людством знань і в нових історичних обставинах [10, с. 201].

Друге положення, яким повинен користуватися вчений при визначенні свого образу світу, полягає в тому, що його розбудова для конкретної науки, в тому числі й економічної, залежить від змісту та розвитку двох її складових — емпіричної і теоретичної. Як відомо, призначення першої, емпіричної підсистеми науки, — опис процесу чи явища, другої — пізнання першопричин, закономірностей їх існування та розвитку. Перша система знань ґрунтується на індуктивній основі, друга — на засобах дедукції. Для першої підсистеми характерні різні способи поєднання технологій отримання знань та розробки комплексних міждисциплінарних наукових досліджень, для другої — визначення концептуальних принципів поєднання засобів та інструментів пізнання.

Третє положення, яким необхідно користуватися при визначенні образу світу, полягає в тому, що науковець повинен усвідомлювати той факт, що цей образ повинен орієнтувати не стільки на узагальнення знань, скільки на пошук принципів і засобів їх отримання.

У зв'язку з цим при визначенні образу світу, який можна покласти в основу наукового дослідження підприємства як складної, нечітко

визначеної якісно та кількісно системи, як синтезу соціальної та економічної підсистем, має сенс обґрунтувати ті підходи сучасної гносеології, які окреслять напрямки й засоби пошуку закономірностей його існування та розвитку. Причому для забезпечення результативності вивчення складної системи процесів, що створюють життєву основу існування підприємства, треба мати такі засоби гносеологічного аналізу, які дозволяли б, з одного боку, вивчати підприємство як соціально-економічну систему та прогнозувати його поведінку, з другого — були б сприйняті науковим співтовариством та практиками.

Вибір і обґрунтування філософської основи процесу пізнання, його нових аспектів та можливостей сприятиме зростанню чіткості побудови методологічних засад управління промисловим підприємством. Але, на жаль, це не просте завдання. Узагальнення відповідної літератури [3, 7 та ін.] показало, що сама філософія як наука має проблеми і не завжди може запропонувати гносеологічну систему, готову для побудови образу світу конкретних наук, в тому числі і пов'язаних з дослідженням підприємства.

Оскільки не існує конкретно сформульованої філософської парадигми розробки теоретичного базису управління сучасним підприємством, має сенс обґрунтувати хоча б перелік філософських категорій, на основі яких можна організовувати процес наукового пізнання цієї предметної області. До нього необхідно ввести найбільш актуальні та такі, які можна поєднати з існуючими в теорії управління поняттями. Відомі філософи вважають, що конструктивну силу для побудови методологічного базису конкретної науки мають лише окремі ідеї, поняття філософії (або їх групи), окремі філософські принципи [наприклад 1, с. 27].

У будь-якому разі при розбудові теорії конкретної науки безсумнівним буде вибір діалектики як методу дослідження. Адже саме вона є теорією розвитку, а вітчизняне підприємство, як соціально-економічна система, не просто функціонує, воно повинно знайти джерела свого розвитку в принципово нових умовах. Крім того, діалектика як дійсна логіка

пізнання орієнтована, по-перше, на системність розгляду властивостей предмета, по-друге, — на єдність його внутрішнього змісту з середовищем існування та розвитку. Підприємство як цілісну систему можна представити за різними ознаками як єдність якісно різних підсистем, що тільки своєю взаємодією забезпечують реалізацію його функцій. Внутрішня структура та організація підприємства повинна узгоджуватися з середовищем існування, реагувати на його зміни, адаптуватися до них або навіть змінюватися швидше, ніж навколишнє середовище, щоб попередити кризові явища. Під розвитком предмета науки розуміється рух, що виникає внаслідок виникнення та розв'язання суперечностей. Позитивною рисою діалектики є той факт, що принцип розвитку вона поширює і на сам процес пізнання. Підприємство ж не може існувати та розвиватися інакше, ніж через взаємодію з навколишнім ринковим середовищем та на основі накопичення знань про його стан і закономірності розвитку.

У зв'язку з тим, що підприємство в соціально-економічних координатах поки що не сформульоване та методологічно не описане як система, на особливу увагу заслуговують філософські категорії цілісності, цілого, відношення, зв'язку, взаємозв'язку, взаємодії, аналіз яких, на наш погляд, допоможе знайти шляхи вирішення проблеми побудови моделі чи системи моделей підприємства як цілісної, доцільної та цілеспрямованої системи. Але таке моделювання можливе лише за умови інтеграції знань конкретних наук на основі нових філософських ідей, нового образу світу.

На жаль, синтезований на матеріалістичній основі образ світу, яким користувалися вчені-економісти СРСР, виявився надто бездуховним. Тому на певному етапі розвитку суспільства він перестав відповідати вимогам практики. Соціальні аспекти економіки хоча і були предметом досліджень окремих вітчизняних учених, але в їх роботах теж не була синтезована достатньо повно нова картина світу. Докорінні зміни суспільства призвели до того, що поступово в процесі розвитку науки стара форма синтезу знань почала руйнуватися, стихійно виникали нові узагальнення світогляду, що

виходили за межі діалектичного матеріалізму. "Якби філософська думка протягом усього минулого часу не билася над тим, як вирішити питання про те, що первинне — буття чи свідомість, матеріальне чи духовне, — а прагнула б синтезувати їх в органічну єдність, то ми б просунулися значно далі і знали б про соціальне життя набагато більше", — пише В.П. Бех в своїй монографії "Соціальний організм країни" [3, с. 41] і пропонує вийти за межі цих двох протилежностей шляхом синтезу їх у третє ціле. Таку ж думку мають і інші вчені, які вважають, що в філософію прийшов час великого синтезу матеріалізму та ідеалізму [наприклад 2, с. 105 або 4, с. 49].

Перш ніж обґрунтовувати елементи нового образу світу для дослідження соціальних, економічних процесів сучасного підприємства та формування нової методології управління ними, на думку автора, доцільно пояснити вибір тих філософських засобів, які будуть необхідними та достатніми для розбудови теоретичного базису науки управління підприємством в цілому і його соціально-економічними процесами зокрема. Вибір цих категорій та понять у даній роботі обумовлювався, по-перше, тим, що їм уже надавали увагу вчені-економісти, по-друге, — тим, що вони "технологічно" достатньо розроблені для того, щоб можна було виконати їх інтерпретацію в більш конкретних дослідженнях економіки.

З огляду на сказане вище актуальним аспектом розгляду сучасного підприємства в Україні є спосіб його існування. Філософи вважають, що способом існування будь-якого явища є рух, який існує в двох формах — зміни та спокою. Причому спокій — це просто відсутність якісної зміни, але ні в якому разі не відсутність руху. На рівні підприємства, на наш погляд, ці форми проявляються, по-перше, як традиційні та інноваційні процеси, які, поєднуючись та переходячи один у другий, забезпечують спосіб його існування. По-друге, спокій та зміни як форми руху існують на рівні підприємства в процесах кругообігу капіталу, в соціальній організації та системі управління. І цю ідею необхідності дослідження спокою та руху, статичності та динаміки процесів можна

взяти на озброєння при розбудові методології дослідження сучасного підприємства.

Що стосується кругообігу капіталу, відтворювальних економічних процесів підприємства, то філософія вже дає основу для відображення їх через категорії простору та часу. Щодо методології дослідження змін в соціальній складовій підприємства, то єдина позиція ще не сформувалася. По-перше, тому, що соціологи самі ще досить складно та неоднозначно пояснюють об'єкт і предмет своєї науки. По-друге, хоча вже багато вчених стоять на позиціях дуалізму, пояснення ідеалістичної складової у вивченні соціальних процесів має потребу не те що розвитку, а становлення як наукового напрямку. Розвиток цього наукового напрямку дозволить подолати найсерйознішу загрозу для розвитку духовного життя суспільства сьогодні — втрату багатьма людьми відчуття осмисленості життя. Сучасне суспільство потребує розвитку людини як особистості. Людину ж як особистість створюють її намагання реалізувати унікальний смисл свого життя. Орієнтиром для пошуку смислу життя є цінності, які люди створюють в економічній сфері, а відчують через соціальну сферу свого існування. Тому аналіз та узагальнення сучасних праць вітчизняних філософів та спеціалістів з компаративістики наводять на думку, що координатами дослідження соціальних процесів підприємства можна обрати смисл — цінність, яка відображається в свідомості людини [3, 4, 5 та ін.].

Визначення філософських основ дослідження такої складової підприємства, як його система управління, на думку автора, необхідно орієнтувати на використання філософських категорій відображення, свідомість та інформацію (остання є найбільш технологічною). Але навіть її використання для дослідження процесів управління вимагає уточнення через поняття "знання" та "компетентність". Справа в тому, що перетворення інформації в новий економічний фактор, посилення інформаційної насиченості підприємства не завжди приводить до зростання результативності його функціонування через суперечності між тим, що людина знає, і тим, що розуміє. Цей факт необхідно враховувати при визначенні способів розвитку

потенціалу системи управління підприємством. На жаль, в освітньому процесі знання та розуміння ще й до сих пір часто вважаються синонімами. Але ні знання, ні досвід не здатні замінити розуміння, яке залежить від творчого потенціалу працівника. Цей потенціал означає здатність людини до системного мислення, яке формується через проблемне навчання. Обмеженість людської пам'яті в такому разі знімається, по-перше, розвитком інтуїції, що посилює мистецтво діяльності окремого спеціаліста, та, по-друге, забезпеченням умов творчої колективної праці. Але слід звернути увагу ще на одну особливість використання інформації, знань та розуміння у перетворенні людиною дійсності. Історія розвитку науки свідчить, що як існування людства, так і існування підприємства все більше залежать від здатності не тільки розуміти закономірності функціонування та розвитку світу, але й уміти переходити від одного способу його пізнання до іншого. Сучасне управління соціально-економічною дійсністю вимагає як аналітичного, так і синтетичного способів мислення. На жаль, поки що значна кількість керівників уміють лише аналізувати проблемні ситуації для прийняття рішень, оскільки володіють знаннями, а не розумінням. Практично вони не вміють творчо працювати з системами систем, хоча якраз цього вимагає управління сучасним підприємством. Все означене вище наводить на думку про необхідність соціалізації управління, орієнтації його на зовсім нову модель поінформованої, компетентної людини чи команди, нові способи вивчення їх поведінки, нові засоби формування їх мотивації до праці.

При обґрунтуванні структури нового образу світу вченого-економіста необхідно визначити категорії та закони гносеологічної логіки, на основі яких можна створювати механізм розв'язання проблем управління соціально-економічними процесами підприємства. Філософія рекомендує обирати ці категорії за двома критеріями. По-перше, вони повинні обиратися серед найбільш суттєвих категорій гносеології. По-друге, ці категорії повинні дозволяти організувати цикл від вивчення конкретного явища до визначення його суті через абстракцію і

потім — повернення від абстракції до нового конкретного знання, збагаченого розумінням закономірностей існування та розвитку обраної предметної галузі дослідження.

До складу таких категорій, за переконанням автора, необхідно ввести: категорії сфери безпосереднього буття — "якість", "кількість", "міра", "становлення"; категорії сфери сутнісних відносин — "суперечність", "ціле" і "частина"; категорію сфери цілісності — "розвиток".

Вибір категорій безпосереднього буття пояснюється тим, що саме вони дозволяють визначитися з методичними засадами формування передумови будь-якого реального явища чи процесу та побудови їх оцінки, що допомагає визначитися з можливістю впливу на них та результатами такого впливу. Взагалі-то вчених-економістів завжди хвилював момент становлення будь-якого явища та процесу як єдності зникнення і виникнення. Інтенсифікація й ускладнення процесів системоутворення економічного світу зробили цю категорію особливо актуальною. Нагальною стає відповідь на запитання, яким чином нова якість зміцнюється, формує власне "тіло" заново створюваної системи. Такою системою в дослідженні підприємства може виступити модель його триєдиної суті: економічної, соціальної та такої, що потребує свідомого управління. Категорія міри як конкретний синтез якості та кількості дозволяє розробити науково обґрунтовані засади планування, організування, обліку, аналізу, стимулювання діяльності підприємства, відображеної в соціально-економічних процесах, що існують та розвиваються в його межах. Однак слід звернути увагу на той факт, що для оцінки та вимірювання економічних процесів уже існують методологічні підходи до формування кількісних показників і їх моделей, які пройшли перевірку часом. Але цього не можна сказати стосовно соціальних процесів. Система характеристик для оцінки цих процесів, процедура їх кількісної оцінки ще знаходяться на стадії розбудови. Її об'єктивність залежить від кваліфікації дослідника, сформульованих ним задач, розуміння приро-

ди явищ та володіння інструментами кваліметричного аналізу.

Важливість визначення внутрішніх суперечностей будь-якого явища при його дослідженні обумовлена тим, що вони складають першоджерело його розвитку. Визначивши в моделі сучасного підприємства їх сутність та етапи розв'язання, можна обґрунтувати і спрогнозувати розвиток його соціально-економічних процесів. На будь-якому етапі вивчення розвитку економічної, соціальної складової підприємства чи його системи управління слід також визначитися не тільки з їх внутрішніми суперечностями існування, а й з протиріччями, що зустрічаються в процесах дослідження цих окремих складових та способами їх розв'язання. Це дозволить обґрунтувати шляхи забезпечення подальшого прогресу кожної з них та підприємства в цілому.

Використання філософських категорій "ціле" та "частина" для створення і аналізу моделі управління підприємством дозволяє вирішити проблему знаходження в певній ситуації тієї головної ланки, зміна якої дозволить змінити спосіб його існування в цілому. Філософи вважають, що тільки одна з частин цілого складає сутність усіх інших частин, тільки вона у своєму розвитку виробляє всі інші частини як форми свого власного існування [4, с. 71]. Отже, на різних етапах існування підприємства серед підсистем, що були виділені в його моделі, треба визначатися з тією, яка є першоджерелом і кінцевою метою цілого. Тобто на певному етапі існування та розвитку підприємства потребує підвищеної уваги капітал та його відтворювальні процеси, на іншому — його соціальна складова чи система управління. Категорія цілості теж особливо актуальна для наукових досліджень підприємства, оскільки вона фактично дозволяє піднятися до таких його конкретних характеристик, як структура, організація, зв'язки, взаємодія, вивчення яких дозволяє забезпечити розвиток економічної, соціальної та управлінської підсистем.

Сутність розвитку як філософської категорії позначена в усіх законах гносеологічної логіки. Так, закон переходу кількісних змін у якісні та навпаки вказує на те, як в ході розвитку

виникає нове. Закон єдності та боротьби протилежностей вказує на джерело розвитку, а закон заперечення заперечення охоплює процес розвитку у всій його цілості. Вивчення закономірностей підприємства слід орієнтувати на логічний вираз повного циклу розвитку: вихідне єдине — різноманітність багатьох елементів, доведена до різкого протиріччя — повернення в єдине. Причому слід звернути увагу (і ми про це ще згадаємо далі) на те, що завершений цикл має не форму кола, а форму спіралі, тому що кожне повернення в єдність є фактично поверненням до нього на новій, збагаченій основі. Таким чином, стосовно підприємства можна сформулювати проблему оцінки його вихідної єдності, визначення причин, що змушують знаходити протиріччя в елементах та відношеннях між ними, а також знаходження засобів забезпечення нової єдності системи, що змінюється якісно та кількісно. Особливим ресурсом розвитку соціально-економічної системи є знання, компетентність, поінформованість, а умовами їх ефективного використання — злагода, позитивне спілкування, партнерство.

Література: 1. Алексеев П.В., Панин А.В. Философия: Учебник. Изд. 2-е, пер. и доп. — М.: Проспект, 1998. — 568 с. 2. Андрущенко В.П., Михальченко М.І. Сучасна соціальна філософія. Курс лекцій. Видання друге, виправлене й доповнене. — К.: Генеза, 1996. — 368 с. 3. Бех В.П. Соціальний механізм країни. — Запоріжжя: ЗДУ, 1996. — 306 с. 4. Івакін О.А. Філософія. Навчально-методичний посібник для учнів юридичного училища. — Одеса: Астрорпінт, 2000. — 128 с. 5. Мизес Л. Человеческая деятельность: трактат по экономической теории: Пер. с 3-го испр. англ. изд. А.В. Курдяева. — М.: ОАО "НПО "Экономика", 2000. — 878 с. 6. Мостакенко М.В. Философия и методы научного познания. — Л.: Лениздат, 1972. — 264 с. 7. Сорос Дж. Советская система: к открытому обществу: Пер. с англ. — М.: Политиздат, 1991. — 222 с. 8. Спицнадель В.Н. Основы системного анализа: Учебн. пособие. — СПб.: "Изд. дом "Бизнес-пресса", 2000 г. — 326 с. 9. Философский энциклопедический словарь / Гл. редакция: Л.Ф. Ильичев, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалев, В.Г. Панов. — М.: Сов. энциклопедия, 1983. — 840 с. 10. Философия: Учебник для высших учебных заведений. — Ростов н/Д: Феникс, 1995. — 576 с.